

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

Επιμέλεια: Αθανάσιος Ε. Παπάς - Αθανάσιος Τσιπλητάρης - Νικόλαος Πετρουλάκης
Κώστας Χάρης - Στυλιανός Νικόδημος - Νικόλαος Ζούκης

Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου
(Αθήνα 2000)

Ατραπός

Copyright © 2003: «ΑΤΡΑΠΟΣ» - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ

για την ελληνική γλώσσα σ' όλο τον κόσμο.

Κανένα τμήμα του βιβλίου αυτού δεν αναπαράγεται, δεν αποθηκεύεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοαντιγραφικό και δε μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανένα τρόπο, χωρίς προηγούμενη άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις Εκπαιδευτικών «Ατραπός»

Βιβλιοπωλείο-Κεντρική Διάθεση: Νάξου 80, Τ.Κ. 112 55, Αθήνα.

Τηλ.: 210-2027585, fax: 210-2284119

Το σκεπτικό του εξωφύλλου παραχωρήθηκε αιτιολογηδώς από τον Δρα Ιωάννη κ. Ανδρέα Πετρούλακη, προς τον οποίο εκφράζονται θερμές ευχαριστίες από την Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος

ISBN set 960-8077-99-0

ISBN 960-8325-64-1

Το Σύνδρομο Επαγγελματικής Εξουθένωσης σε Εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας Γενικής & Ειδικής Αγωγής

Κολιάδης Ε., Μυλωνάς Κ.Α., Κοιμπαίης Ε., Τσιναρέλλης Γ.,
Βαλοσίμη Ν., Βάρονη Β.

Γενικό Θεωρητικό Πλαίσιο

Η παρούσα έρευνα αναφέρεται στο **Σύνδρομο Επαγγελματικής Εξουθένωσης (Burnout)** εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που εργάζονται αφενός, σε κανονικά σχολεία - τάξεις και αφετέρου, σε ειδικά σχολεία - τάξεις.

Η επαγγελματική εξουθένωση (burnout) είναι όρος ο οποίος έχει πρωτοαναφερθεί από τον Freudenberger το 1974 και υποδηλώνει την αδυναμία της ασκήσης του επαγγέλματος σαν συνέπεια εκτεταμένου και συνεχούς αγχούς - stress. Αρχικά η έννοια burnout χρησιμοποιήθηκε για να περιγραφεί την υψηλή επαγγελματική κόπωση και το άγχος που εμφανίζεται στα επαγγέλματα φρονιμίας και πρόνοιας, αλλά στη συνέχεια η χρήση της επεκτάθηκε στα εκπαιδευτικά επαγγέλματα καθώς και σε άλλα επαγγέλματα που συνεπαγονται επαφές με ανθρώπους (Byrne, 1991, 1993· Κάντας, 1996).

Σύμφωνα με τους Maslach & Schaufeli (1993), η αδυναμία προσαρμογής του ατόμου στις εργασιακές του απαιτήσεις λόγω χρόνιου και επίμονου επαγγελματικού αγχούς που ξεπερνά τα όρια αντοχής του, οδηγεί στην επαγγελματική του εξουθένωση. Είναι μια κατάσταση συναισθηματικής, ψυχικής αλλά και σωματικής εξάντλησης που προκαλείται από μακροχρόνια και παρατεταμένη έκθεση και εμπλοκή σε καταστάσεις που έχουν συναισθηματικές απαιτήσεις. Εμφανίζεται ιδιαίτερα σε άτομα που έχουν ως αντικείμενο εργασίας τον άνθρωπο.

Οι πρώτες έρευνες σε σχέση με την επαγγελματική εξουθένωση έγιναν από τους Maslach & Jackson (1985, 1986) οι οποίοι προσπάθησαν να ερευνηθούν το φαινόμενο σε πολλά επαγγέλματα και κατασκεύασαν ένα ερωτηματολόγιο επαγγελματικής εξουθένωσης (MBI: Maslach Burnout Inventory). Τα αποτελέσματα υποστήριξαν ένα πολυδιάστατο μοντέλο, το οποίο αποτελείται από τρεις ανεξάρτητους παράγοντες:

- α) **συναισθηματική εξάντληση** που αναφέρεται στη συναισθηματική υπερδιέγερση και εξάντληση που απορρέει από την εργασία,
- β) **αποπροσωποποίηση** που αναφέρεται στα αρνητικά ή ουδέτερα α-

σθήματα που είναι δυνατόν να αναπτύξει ο εργαζόμενος για τα άτομα που είναι αποδέκτες των υπηρεσιών του.

γ) **προσωπική επίτευξη** που αναφέρεται στο μειωμένο αίσθημα επίτευξης που απορρέει από την επιτέλεση του επαγγελματικού ρόλου.

Ενώ η αρχική έκδοση του Maslach Burnout Inventory σχεδιάστηκε για να μετράει την κόπωση σε μία ποικιλία επαγγελμάτων, ένας μεγάλος αριθμός ερευνών έχει εστιάσει στο διδασκαλικό επάγγελμα. Υπάρχουν διάφοροι λόγοι για το ενδιαφέρον που παρουσιάζεται σχετικά με την επαγγελματική εξουθένωση των δασκάλων. Σχετικά με τις έρευνες που έγιναν στις Ηνωμένες Πολιτείες τα αποτελέσματα έδειξαν τα εξής: Το διδασκαλικό επάγγελμα είναι το πιο διαδεδομένο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Είναι αυτό το επάγγελμα στο οποίο επιβάλλεται από την κοινωνία να είναι ελεύθερο προβλημάτων (ναρκωτικά, αλκοολισμός, σεξουαλική παρενόχληση), να μορφώσει μαθητές και να αναγκαστεί δεξιότητες, να εκπληρώσει όλες τις προσωπικές ανάγκες των μαθητών με μια μεγάλη γκάμα δεξιοτήτων, να ενθαρρύνει την ηθική τάξη. Πολλοί δάσκαλοι εγκαταλείπουν το επάγγελμα ενώ όλο λιγότεροι αποφασίζουν να γίνουν δάσκαλοι. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την έλλειψη δασκάλων - εκπαιδευτικών σε ορισμένα πεδία και προβλήματα για μελλοντικές ελλείψεις σε όλα τα πεδία.

Οι τρεις ανεξάρτητοι παράγοντες της επαγγελματικής εξουθένωσης σύμφωνα με την κλίμακα MBI, (συνασθηματική εξάντληση, αποπροσωποποίηση, προσωπική επίτευξη), έχουν μελετηθεί σε δημοτικά, γυμνάσια και λύκεια (Belcastro, Gold & Hays, 1983· Gold, 1984· Iwanicki & Schwab, 1981) όπως επίσης και σε εκπαιδευτικούς των πανεπιστημίων.

Όπως σε άλλα επαγγέλματα, το πρωταρχικό σημείο σχετικά με την κόπωση είναι η Συνασθηματική Κόπωση, το οποίο περιγράφει το συνασθηματικό κούρασης το οποίο αναπτύσσεται όταν η συνασθηματική ενέργεια απομεινώνεται. Όταν αυτά τα συνασθηματικά γίνονται χρόνια, οι εκπαιδευτικοί δεν μπορούν να δώσουν στους μαθητές αυτά που κάποτε έδιναν. Οι δάσκαλοι που δεν έχουν θετικά συνασθηματικά για τους μαθητές τους, βρίσκονται κάτω από την επήρεια ενός δεύτερου στατιστικού κόπωσης της Αποπροσωποποίησης.

Ένας από τους πολλούς τρόπους με τους οποίους οι δάσκαλοι μπορούν να εκδηλώσουν αδιάφορα ή και αρνητικά συνασθηματικά απέναντι στους μαθητές είναι η χρησιμοποίηση αρνητικής επικέτας ή η χρησιμοποίηση ατόμων ή ψυχρών θέσεων, ή η φυσική απομάκρυνση από τους μαθητές (π.χ. ο εγκλωβισμός τους πίσω από την έδρα) και τέλος η μείωση αυτοπεποίθησης μέσω ψυχολογικής απόρριψης.

Το τρίτο μέρος, το συναίσθημα χαμηλής προσωπικής επιτυχίας από την δουλειά είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους δασκάλους. Οι περισσότεροι δάσκαλοι εισέρχονται στο επάγγελμα με την πρόθεση να βοηθήσουν τους μαθητές να μάθουν. Όταν όμως αισθάνονται ότι πλέον δεν μπορούν να προσφέρουν τα παραπάνω, στρέφουν την προσοχή τους σε άλλες περιοχές από τις οποίες μπορούν να λάβουν αμοιβές (π.χ. να ξοδεύουν περισσότερο χρόνο για να βγάλουν περισσότερα χρήματα). Η έρευνα υποδηλώνει πως η επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών προέρχεται από την λειτουργία παραγόντων (άγχους οι οποίοι επιδρούν (δρουν) σε προσωπικό επίπεδο και σε επίπεδο οργάνωσης και λειτουργίας. (Cooper & Marshall, 1976· Faber, 1983· Iwanicki, 1983).

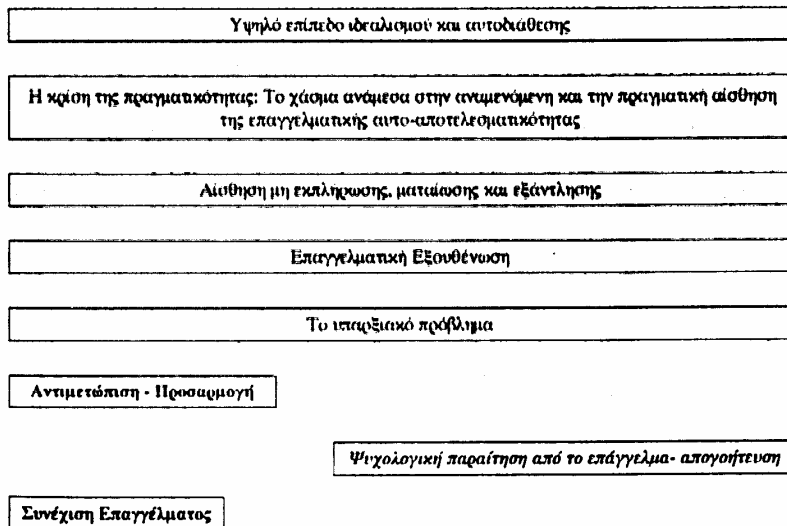
Παρ' όλα αυτά, η έρευνα αποδεικνύει ότι υπάρχουν και άλλοι παράγοντες οι οποίοι παίζουν σπουδαίο ρόλο στη γένεση της επαγγελματικής εξουθένωσης όπως για παράδειγμα το φύλο, η ηλικία, τα χρόνια υπηρεσίας, η οικογενειακή κατάσταση, η βαθμίδα εκπαίδευσης και ο τύπος (ιδιοσυνταξιοδότη) του εκπαιδευτικού (Anderson & Iwanicki, 1984· Jackson & Schuler, 1986).

Η επιστημονική έρευνα έχει αναφερθεί τόσο στην επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών αλλά και των άλλων επαγγελματιών όπως επίσης και στους λόγους δημιουργίας αυτής. Ο Cooper (1980) αναφέρει ότι το άγχος διαφάνεται σε όλα τα επαγγέλματα, είτε αυτά σχετίζονται με υψηλού επιπέδου εργασία είτε με απλούς εργατές.

Έρευνες έχουν συγκρίνει το άγχος και την επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών με αυτήν άλλων επαγγελματιών. Οι Cox, Mackay, Cox Watts & Brockley, το (1978) βρήκαν ότι το 78% των εκπαιδευτικών αναφέρουν την εργασία τους σαν τη μόνη αχχογόνα πηγή στη ζωή τους. Ο Pratt (1976) αναφέρει ότι οι εκπαιδευτικοί υποφέρουν κατά 60,4% από νευρωτικό άγχος, ενώ στα άλλα επαγγέλματα το ποσοστό είναι 51,1%. Ο Kyriacou το 1980 βρήκε ότι οι εκπαιδευτικοί συγκρινόμενοι με άλλα επαγγέλματα αντιμετωπίζουν περισσότερο άγχος αλλά δεν υπάρχει απόδειξη ότι πάσχουν από ψυχικές νόσους περισσότερο από τα άλλα επαγγέλματα. Έτσι παράγοντες όπως οι σχολικές διακοπές και η κοινωνική υποστήριξη από τους συναδέλφους με τους οποίους συζητούν και αναλύουν προβλήματα μειώνουν την παρουσία ψυχικών νόσων στους εκπαιδευτικούς. Σύμφωνα με έρευνα του Friedman (2000), η επαγγελματική εξουθένωση ατόμων που η εργασία τους είχε ως επίκεντρο τον άνθρωπο, και στους οποίους προέκυψε υπερβολικός όγκος δουλειάς και εξουθενωτικά ωράρια, παρατηρήθηκαν τα εξής: α) ενδοπροσωπικά προβλήματα, β) οικογενειακές δυσκολίες, γ) ερεθισσιμότητα, δ) συναισθηματική και φυσική εξάντληση, ε) κενισμός, και στ) αίσθηση

αδιέξοδου από τις αγγιγόνες καταστάσεις, μη ρεαλιστικές προσδοχίες και αναποτελεσματικότητα. (σχήμα 1).

Σχήμα 1. Θεωρητική Σχηματική αναπαράσταση δημιουργίας επαγγελματικής εξουθένωσης

Κάποιες έρευνες έχουν συγκρίνει το άγχος και την εξουθένωση σε διαφορετικούς τύπους (ειδικότητες) δασκάλων. Ο Κυριακού (1987) διέκρινε σε έρευνές του σχεδόν διπλάσιο άγχος σε εκπαιδευτικούς ειδικών σχολείων σε σύγκριση με κανονικά σχολεία. Ο Trendal (1989) μελέτησε 237 εκπαιδευτικούς σε δημοτικά, γυμνάσια και ειδικά σχολεία στην Αγγλία. Οι δάσκαλοι στο δημοτικό Σχολείο δήλωσαν περισσότερο άγχος απ' ότι οι άλλες ομάδες ενώ αυτοί στα ειδικά σχολεία δεν παρουσίασαν σημαντικές διαφορές. Περισσότερες γυναίκες απ' ότι άνδρες και περισσότεροι εκπαιδευτικοί με χαμηλά προσόντα (χωρίς μετεκπαιδύσεις) παρουσίασαν μεγαλύτερα ποσοστά άγχους, όπως επίσης και εκπαιδευτικοί από 30-39 ετών, ενώ λιγότερο άγχος παρουσίασαν αυτοί πάνω από τα 50. Περισσότερες αγγιγόνες πηγές δήλωσαν εκπαιδευτικοί με 5-10 χρόνια προϋπηρεσία, από ότι οι παλαιότεροι συνάδελφοί τους.

Έρευνες, που σχετίζονται με την κόπωση και το άγχος των εκπαιδευτικών, όπως αυτή του Κυριακού & Sutcliffe (1978), διακρίνουν τέσσερις κυ-

ρίως περιβαλλοντικούς παράγοντες που επιδρούν στην εμφάνιση του άγχους: οι αταξίες των μαθητών και η συμπεριφορά τους, οι φτωχές εργασιακές συνθήκες, η πίεση χρόνου και το φτωχό σχολικό ήθος. Επιπρόσθετα οι Phillips & Lee (1980) βρήκαν ότι όλοι οι παράγοντες του σχολικού συστήματος επιδρούν στο περιβαλλοντικό άγχος των εκπαιδευτικών όμως η ιδιαιτεργρασία των εκπαιδευτικών δεν τους έσπρωχνε ούτως ώστε να έχουν εμπειρίες άγχους. Όμως οι Kremer- Hayon & Kurtz, (1985) εκτός από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που διέκριναν ότι επιδρούν στην εμφάνιση της εξουθένωσης, τόνισαν και τη δύναμη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των εκπαιδευτικών, τα οποία κάποιες φορές εννοούν την εμφάνιση άγχους.

Η έρευνα που σχετίζεται με τη σημασία κάποιων στοιχείων που κάνουν την εμφάνιση της εξουθένωσης έδειξε τους παρακάτω παράγοντες οι οποίοι αξίζει να σχολιαστούν:

Φύλο: Οι έρευνες σε σχέση με το φύλο των εκπαιδευτικών και με την επαγγελματική τους εξουθένωση, δεν έχουν πάντα δώσει σταθερά αποτελέσματα. Το στοιχείο της αποπροσωποποίησης, αποδεικνύεται υψηλό (σε μεγαλύτερα ποσοστά) στους άνδρες στο δημοτικό σχολείο και στο γυμνάσιο (Anderson & Iwanicki, 1984; Sahab et al 1986). Όμως οι Maslach & Jackson το (1981) έδειξαν με τις έρευνες τους, μεγαλύτερο ποσοστό κόπωσης στις γυναίκες παρά στους άνδρες σε όλα όμως τα επαγγέλματα και όχι μόνο στους εκπαιδευτικούς. Ο Anderson & Iwanicki (1984) βρήκαν ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα για τους εκπαιδευτικούς. Οι Maslach & Jackson (1985) δεν βρήκαν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Σε όλες γενικώς τις περιπτώσεις, οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα είναι μικρές.

Ηλικία: Η ηλικία, φάνεται πως αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την επαγγελματική εξουθένωση. Οι νεαροί συνήθως παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά κόπωσης απ' όσα οι μεγαλύτεροι συναδέλφοι τους (Anderson & Iwanicki 1984)

Έτη προϋπηρεσίας: Παρ' όλο που κάποιος θα περίμενε ότι τα χρόνια της προϋπηρεσίας αποτελούν σημαντικό παράγοντα για την επαγγελματική εξουθένωση, η έρευνα δεν το αποδεικνύει. Σε μελέτες, έχει αποδειχθεί ότι οι εκπαιδευτικοί με 13-24 χρόνια προϋπηρεσίας έχουν χαμηλότερα ποσοστά του δείκτη της προσωπικής επίτευξης και αυτοεκτίμησης (Anderson & Iwanicki, 1984).

Οικογενειακή κατάσταση: Η βιβλιογραφία σε σχέση με τον παράγοντα αυτό είναι αρκετά σταθερή, δηλώνοντας ελάχιστες διαφορές σε σχέση με την οικογενειακή κατάσταση και την επαγγελματική εξουθένωση. Αυτό που έχει τονιστεί είναι ότι επαγγελματίες με παιδιά δηλώνουν λιγότερη επαγγελ-

ματική εξουθένωση από αυτούς οι οποίοι δεν έχουν παιδιά, σε όλα τα δομικά στοιχεία του συνδρόμου της επαγγελματικής εξουθένωσης (Scwab & Iwanicki, 1982)

Βαθμίδα εκπαίδευσης: Υπάρχουν λίγα στοιχεία τα οποία δηλώνουν μεγαλύτερο ποσοστό του συνδρόμου, (σε όλους τους παράγοντες), στους εκπαιδευτικούς του γυμνασίου - λυκείου απ' ό,τι σ' αυτούς του δημοτικού (Anderson & Iwanicki, 1984).

Τύποι μαθητών και σχολείων: Έρευνες σχετικές με την επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών έδειξαν ότι η συνεχής επαφή με παιδιά και ειδικότερα με ειδικά παιδιά, προκαλεί περισσότερη κόπωση και εξουθένωση απ' ό,τι η επαφή με τα φυσιολογικά παιδιά. (Beck & Gargiulo, 1983). Οι Olson & Matuskey (1982) δεν αναφέρουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες των εκπαιδευτικών. Από τη γενικότερη βιβλιογραφία διαφαίνεται αναγκάια, η περισσότερη και σε βάθος έρευνα για τους παράγοντες οι οποίοι επιδρούν στην εμφάνιση επαγγελματικής εξουθένωσης, σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

Μέθοδος

Δείγμα

Το σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης, εξετάσθηκε σε ένα σύνολο 320 εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης από τους οποίους 103 ήταν άνδρες (32,2%) και 217 ήταν γυναίκες (67,8%). Συγκεκριμένα, 180 εκπαιδευτικοί προέρχονταν από το ευρύτερο λεκανοπέδιο του Νομού Αττικής και εργάζονταν σε Πολυθέσια Σχολεία - Τάξεις γενικής αγωγής, ενώ 120 εκπαιδευτικοί εργάζονταν σε Ειδικά Σχολεία - Τάξεις και προέρχονταν τόσο από το ευρύτερο λεκανοπέδιο του νομού Αττικής (56 εκπαιδευτικοί), όσο και από διάφορες περιοχές της Κύπρου (84 εκπαιδευτικοί).

289 από τους ανωτέρω εκπαιδευτικούς του δείγματος (90,3%) έχουν πτυχίο Παιδαγωγικής Ακαδημίας, 21 (6,6%) έχουν πτυχίο Π.Τ.Δ.Ε. και 60 από αυτούς (18,7%) έχουν περαιτέρω σπουδές (εξομοίωση, μεταπτυχιακές σπουδές κ.ά.).

Ο μέσος όρος σε ότι αφορά τα έτη συνολικής υπηρεσίας των ανωτέρω εκπαιδευτικών είναι 12,76 έτη και η τυπική απόκλιση 8,73, ενώ το συνολικό δείγμα έχει ηλικιακό μέσον όρο 36,8 και τυπική απόκλιση 7,4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή συχνότητας (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των 320 εκπ/κών του δείγματος ως προς το φύλο		
ΦΥΛΟ	N	%
ΑΝΔΡΕΣ	103	32,2
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	217	67,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή συχνότητας (απόλυτες & σχετικές συχνότητες) των 320 εκπ/κών ως προς τις σπουδές		
ΣΠΟΥΔΕΣ	N	%
ΑΚΑΔΗΜΙΑ	280	90,3
Π.Τ.Δ.Ε	21	6,6
ΑΚΑΔΗΜΙΑ & Π.Τ.Δ.Ε	10	3,1
ΑΔ.ΛΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ - ΜΕΤ ΚΟ - ΔΙΔ ΚΟ	50	15,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Κατανομή συχνότητας (απόλυτες & σχετικές συχνότητες) των 320 εκπ/κών ως προς το είδος του σχολείου που υπηρετούν		
ΕΙΔΟΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ	N	%
ΠΟΛΥΘΕΣΙΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ	180	56,3
ΕΙΔΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΕΙΔΙΚΗ ΤΑΞΗ	140	43,8

Πίνακας 4. Κατανομή συχνότητας (απόλυτες & σχετικές συχνότητες) των 320 εκπ/κών ως προς τις περιοχές στις οποίες ανήκουν τα σχολεία που εργάζονται		
ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΕΚΗ.ΚΟΥ	N	%
ΑΘΗΝΑ	56	17,5
ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ	85	26,6
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ	58	18,1
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	37	11,6
ΚΥΠΡΟΣ	84	26,3

Μέσα συλλογής Δεδομένων

Για την συλλογή των δεδομένων της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν δύο ερωτηματολόγια:

1. Αυτόσχεδιο ερωτηματολόγιο δημογραφικών και υπηρεσιακών στοιχείων των εκπαιδευτικών.

2. Για τη μέτρηση της επαγγελματικής εξουθένωσης των ανωτέρω εκπαιδευτικών χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο MBI (Maslach & Jackson, 1986), στην ειδική έκδοσή του που αναφέρεται στους εκπαιδευτικούς (Form

ED). Το MBI (Maslach Burnout Inventory), αποτελείται από 22 ερωτήσεις αυτοαξιολόγησης, 9 για τη συναισθηματική εξάντληση, 5 για την αποπροσωποποίηση και 8 για την προσωπική επίτευξη, που μπορούν να απαντηθούν με κλίμακα 7 σημείων.

Πίνακας 5. Παραδείγματα ερωτημάτων της κλίμακας MBI

ΚΛΙΜΑΚΑ ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΣΗΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ						
0	1	2	3	4	5	6
Ποτέ	Μερικές φορές το χρόνο ή	Μια φορά το μήνα ή λιγότερο	Μερικές φορές το μήνα	Μια φορά την εβδομάδα	Μερικές φορές την εβδομάδα	Κάθε μέρα
α/α	Πόσο συχνά	Διαστάσεις MBI	Ερωτήσεις			
13	(0-6)	Συναισθηματική εξάντληση	Αισθάνομαι απογοητευμένος/η από τη δουλειά μου			
14	(0-6)	Συναισθηματική εξάντληση	Νιώθω ότι εργάζομαι πολύ σκληρά στη δουλειά μου			
5	(0-6)	Αποπροσωποποίηση	Αισθάνομαι πως συχνά (σχεδόν) απροσώπα οι μεσοκούς μαθητές, σαν να ήταν αντικείμενα			
10	(0-6)	Αποπροσωποποίηση	Έχω γίνει πιο σκληρός/η απέναντι στους μαθητές μου από τότε που αρχίζω να δουλεύω			
12	(0-6)	Προσωπική Επίτευξη	Νιώθω γεμάτος/η ενεργητικότητα			
17	(0-6)	Προσωπική Επίτευξη	Αντιμετωπίζω ήρεμα τις συναισθηματικές εντάσεις στη δουλειά μου			

Διαδικασία

Η συλλογή των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε στο διάστημα Ιανουαρίου - Ιουνίου 2000. Παρά το γεγονός ότι η παρούσα έρευνα ολοκληρώθηκε με αυτοχρηματοδότηση, τα ερωτηματολόγια της έρευνας προήλθαν από το ευρύτερο λεκανοπέδιο του νομού Αττικής (27 σχολικές μονάδες) καθώς και της Κύπρου (12 σχολικές μονάδες) περιορίζοντας έτσι τις πολώσεις στις απαντήσεις. Όλα τα ερωτηματολόγια ήταν ανώνυμα.

Ευρήματα

Η ερευνητική στρατηγική που ακολουθήσαμε είναι κυρίως συναφειακού τύπου αλλά περιλαμβάνει και συγκρίσεις μέσω όρων μεταξύ των διαφορετικών ομάδων του δείγματος (φύλο, είδος σχολείου - τάξης, περιοχή σχολικής μονάδας).

Υπολογίστηκαν οι δείκτες συνάφειας (Pearson r) μεταξύ των τριών επιμέρους διαστάσεων του ερωτηματολογίου MBI ποθ συνθέτουν το σύνδρο-

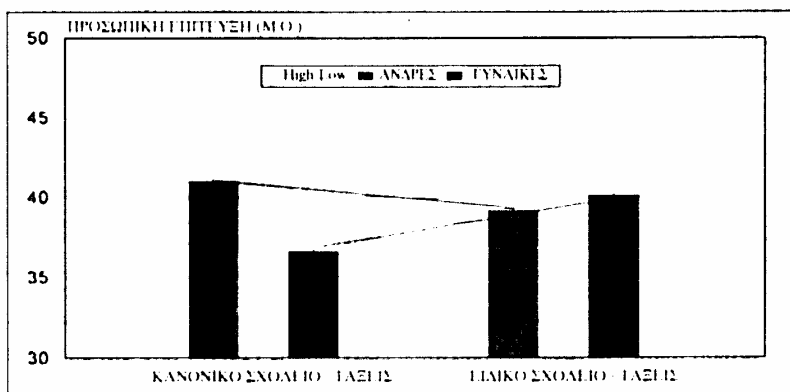
μο της επαγγελματικής εξουθένωσης. στους 320 εκπαιδευτικούς του δείγματος. Στον πίνακα 5 παρατηρείται υψηλή θετική συνάφεια (0,46) ανάμεσα στην συναισθηματική εξάντληση και το αίσθημα αποπροσωποποίησης των εκπαιδευτικών προς τους μαθητές τους. Σε ό,τι αφορά στη σχέση της συναισθηματικής εξάντλησης και προσωπικής επίτευξης αφενός και αποπροσωποποίησης και προσωπικής επίτευξης αφετέρου βρέθηκαν μέτριες αρνητικές συνάφειες (-0,22 και -0,261 αντίστοιχα). Τα παραπάνω ευρήματα μας οδηγούν στα εξής συμπεράσματα:

- Όσο αυξάνεται η συναισθηματική εξάντληση των εκπαιδευτικών από την εργασία τους, μεγαλώνουν τα αίσθημα αποπροσωποποίησης για τους μαθητές τους και μειώνεται το αίσθημα προσωπικής επίτευξης από την επιτέλεση των εργασιακών τους καθηκόντων.
- Όσο αυξάνονται τα συναισθήματα αποπροσωποποίησης για τους μαθητές τους, τόσο μειώνεται το αίσθημα προσωπικής επίτευξης στην επιτέλεση των εργασιακών τους καθηκόντων.

Οι βιολογικές διαφορικές ομάδες του δείγματός μας ήταν τα δύο φύλα, το είδος του σχολείου - τάξης που εργάζονται οι εκπαιδευτικοί (γενικής αγωγής - ειδικό σχολείο/τάξη) καθώς και η περιοχή στην οποία άνιχε το σχολείο που εργαζόταν (4 διαμερίσματα της Αττικής - Κύπρος). Ερευνήθηκαν κι άλλες διαφορικές μεταβλητές (έτη υπηρεσίας, ηλικία, κ.ο.κ.), που όμως δεν έδωσαν στατιστικά σημαντικές διαφορές. Οι διαφορές σγκρίσεις μέσω όρων έγιναν σε διερευνητική βίαση μέσω ανάλυσης διακρίμανσης. Για τις διαφοροποιήσεις ως προς τις τρεις διαστάσεις του ερωτηματολογίου MBI, ανάλογα με το είδος του σχολείου - τάξη που εργάζονται οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης διακρίμανσης. Η στατιστική ανάλυση (διπαραγοντική) κατέληξε σε στατιστικά σημαντικές αλληλεπιδράσεις του είδους του σχολείου - τάξης (γενικής αγωγής - ειδικό/ή) και της μια μόνο διάστασης του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης: Το αίσθημα προσωπικής επίτευξης από την επιτέλεση του εργασιακού έργου ($F_{1, 316} = 12,93$, $p < 0,001$). Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί που εργάζονται σε σχολεία - τάξεις γενικής αγωγής έχουν χαμηλότερο μέσο όρο προσωπικής επίτευξης στην εργασία τους (36,68) αφενός, από τους άνδρες συναδέλφους τους (41,04) που εργάζονται σε αντίστοιχα σχολεία - τάξεις και αφετέρου, από τις ομόφυλες συναδέλφους τους (40,16) που εργάζονται σε ειδικά σχολεία - τάξεις. Οι άντρες εκπαιδευτικοί που εργάζονται σε ειδικά σχολεία - τάξεις έχουν χαμηλότερο μέσο όρο προσωπικής επίτευξης στην εργασία τους (39,23) αφενός, από τις γυναίκες συναδέλφους τους που εργάζονται σε αντίστοιχα σχολεία - τάξεις (40,16) και αφετέρου από τους ομόφυλους συναδέλφους τους που εργάζονται

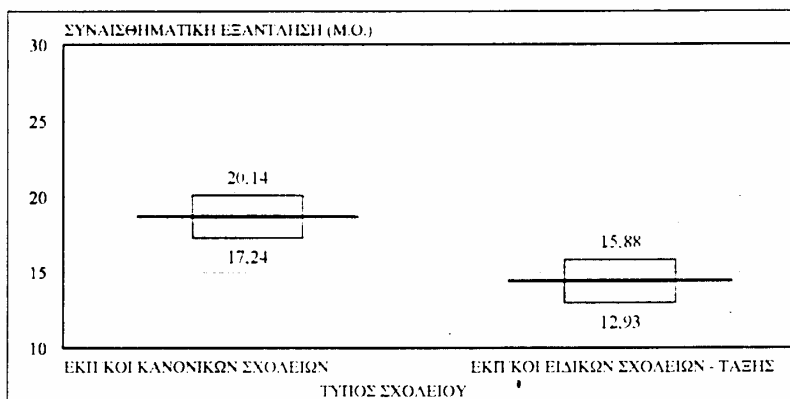
σε σχολεία - τάξεις γενικής αγωγής (41,04). Οι αντίστοιχες διαφορές μέσων όρων παρουσιάζονται στο σχήμα 2.

Σχήμα 2. Μέσοι όροι προσωπικής επίτευξης των 320 Εκπ/κών σε σχέση με το φύλο τους και το είδος του σχολείου-τάξης που εργάζονται

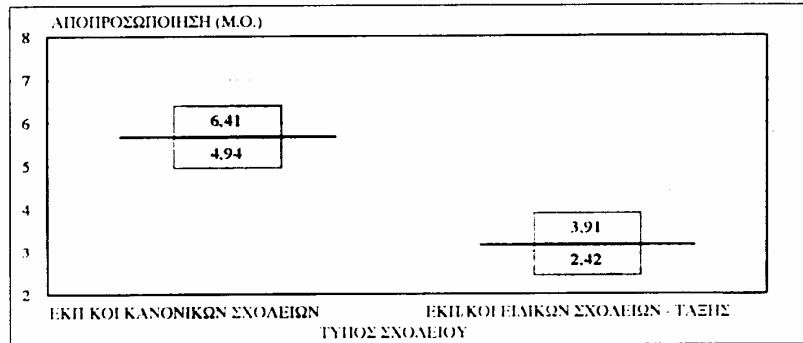

Η μονοπαράγοντική ανάλυση διακύμανσης, κατέδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές, τόσο στους μέσους όρους συναισθηματικής εξάντλησης ($F 1, 316 = 16,67, p < 0,001$), όσο και στους μέσους όρους αποπροσωποποίησης των εκπαιδευτικών του δείγματος ($F 1, 316 = 22,08, p < 0,001$), ανάλογα με το είδος του σχολείου - τάξης που εργάζονται. Οι αντίστοιχες διαφορές μέσων όρων παρουσιάζονται στα σχήματα 3 και 4.

Σχήμα 3. Μέσοι όροι συναισθηματικής εξάντλησης των 320 εκπαιδευτικών του δείγματος σε σχέση με το είδος του σχολείου-τάξη που εργάζονται

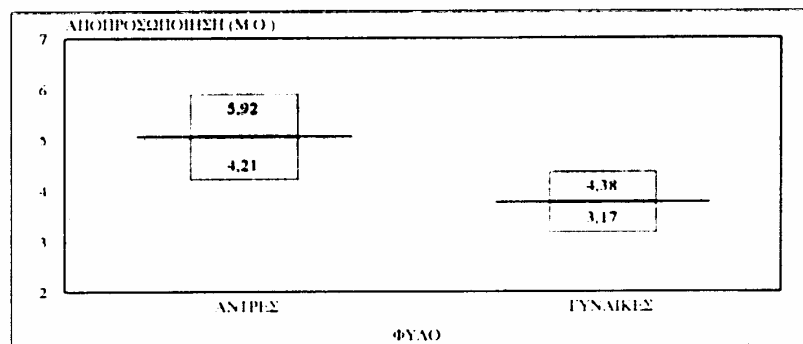
Σχήμα 4. Μέσοι όροι αποπροσωποποίησης των 320 Εκπ/κών του δείγματος σε σχέση με το φύλο τους και το είδος του σχολείου-τάξης που εργάζονται

Οι εκπαιδευτικοί που εργάζονται σε κανονικά σχολεία - τάξεις έχουν μεγαλύτερο μέσο όρο συναισθηματικής εξάντλησης (18.69) από την εργασία τους καθώς και συναισθήματα αποπροσωποποίησης για τους μαθητές τους (5.67) σε σύγκριση με εκείνους που εργάζονται σε ειδικά σχολεία - τάξεις (14.4 και 3.16 αντίστοιχα).

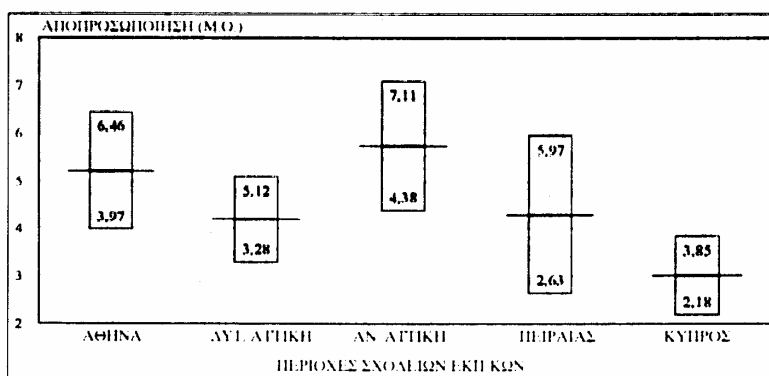
Παρατηρήθηκαν επίσης διαφορές μέσων όρων μεταξύ ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών για την διάσταση "αποπροσωποποίηση" του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης ($F 1, 316 = 5.87, p < 0.016$). Οι άνδρες εκπαιδευτικοί έχουν μεγαλύτερο μέσο όρο αισθημάτων αποπροσωποποίησης για τους μαθητές τους (5.07) από τις γυναίκες συναδέλφους τους (3.77). Οι αντίστοιχες διαφορές μέσων όρων παρουσιάζονται στο σχήμα 5.

Σχήμα 5. Μέσοι όροι αποπροσωποποίησης των 320 Εκπ/κών του δείγματος σε σχέση με το φύλο τους

Τέλος, διαφορές μέσων όρων παρατηρήθηκαν μεταξύ των περιοχών που ανήκαν τα σχολικά συγκροτήματα που εργάζονται οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας και των αισθημάτων αποπροσωποποίησης για τους μαθητές τους ($F_{4, 315} = 3,77, p < 0,05$). Ο υψηλότερος μέσος όρος αποπροσωποποίησης παρατηρείται στους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε σχολεία της Ανατολικής Αττικής (5,74). Ο χαμηλότερος μέσος όρος παρατηρείται στους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε σχολεία της Κύπρου (3,01). Οι αντίστοιχες διαφορές μέσων όρων παρουσιάζονται στο σχήμα 6.

Σχήμα 6. Μέσοι όροι αποπροσωποποίησης των Εκπ/κών του δείγματος σε σχέση με τις περιοχές στις οποίες ανήκουν τα σχολεία που εργάζονται

Συζήτηση

Σχετικά με τις τρεις διαστάσεις (συνασθηματική εξάντληση, αποπροσωποποίηση και προσωπική επίτευξη) του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης των 320 εκπαιδευτικών του δείγματος μας, παρατηρείται υψηλή θετική συνάφεια (0,456) ανάμεσα στην συνασθηματική εξάντληση και τα συνασθήματα αποπροσωποποίησης. Οι σχέσεις της προσωπικής επίτευξης των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, τόσο με την συνασθηματική εξάντληση όσο και με τα αισθήματα αποπροσωποποίησης, δεν φαίνεται να είναι το ίδιο ισχυρές. Με βάση τα ερευνητικά δεδομένα της Byrne (1994b), ο χώρος εργασίας και λιγότερο τα προσωπικά στοιχεία των εκπαιδευτικών, οδηγούν στην συνασθηματική εξάντληση αυτών. Κατά συνέπεια, αρνητικοί παράγοντες που αφορούν στο χώρο της εργασίας των εκπαιδευτικών (φόρτος εργασίας, κακό κλίμα και εκνευρισμός στην τάξη, μη ουσιαστική συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, κ.ο.κ.) και λιγότερο τα αρνητικά αισθήματα

προσωπικής επίτευξης στην επιτέλεση του διδακτικού τους έργου, οδηγούν σε συναισθήματα αποπροσωποποίησης, δηλαδή αρνητικών και κινικών αισθημάτων για τους αποδέκτες της εργασίας τους που είναι οι μαθητές και δημιουργούν επαγγελματική εξουθένωση. Τα παραπάνω ευρήματα φαίνεται να επιβεβαιώνονται από την ερευνά μας.

Οι διαφορικές ομάδες του δείγματος μας ήταν τα δύο φύλα, το είδος του σχολείου - τάξης που εργάζονταν οι εκπαιδευτικοί (γενικής αγωγής - ειδικό σχολείο/τάξη) καθώς και η περιοχή στην οποία άνηκε το σχολείο που εργαζόταν (4 διαμερίσματα της Αττικής - Κύπρος). Η κατάτμηση του δείγματος με βάση άλλες διαφορικές μεταβλητές (έτη συνολικής υπηρεσίας, ηλικιακές ομάδες, οικογενειακή κατάσταση) δεν έδωσε στατιστικά σημαντικές διαφορές σε αντίθεση με άλλες ξένες έρευνες. Σε ότι αφορά στις επιδράσεις του φύλου σε συνδυασμό με το είδος του σχολείου που εργάζεται ο εκπαιδευτικός, παρατηρήθηκε υψηλό αισθήμα προσωπικής επίτευξης από την επιτέλεση των εργασιακών καθηκόντων στις γυναίκες εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε ειδικά σχολεία - τάξεις σε σύγκριση με τις ομόφυλες συναδέλφους τους που εργάζονται σε σχολεία - τάξεις γενικής αγωγής. Φαίνεται ότι ο ρόλος της γυναίκας εκπαιδευτικού στο ειδικό σχολείο δεν διαφοροποιείται σημαντικά σε σύγκριση με τους άντρες συναδέλφους και τα αισθήματα προσωπικής επίτευξης από το εργασιακό έργο βρίσκονται και στα δύο φύλα περίπου στο ίδιο επίπεδο. Αντίθετα, στο χώρο του σχολείου γενικής αγωγής, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί παρουσιάζουν χαμηλότερο μέσο όρο προσωπικής επίτευξης σε σύγκριση με τους άντρες συναδέλφους τους, οι οποίοι δείχνουν ότι θέλουν να έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο υποτιμώντας πολλές φορές το ρόλο και τα εργασιακά επιτεύγματα των γυναικών συναδέλφων τους. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί που εργάζονται σε σχολεία γενικής αγωγής να βιώνουν περισσότερα αρνητικά αισθήματα προσωπικής επίτευξης από το διδακτικό τους έργο σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους - ανεξαρτήτου φύλου - που εργάζονται σε ειδικά σχολεία. Σημειώνεται ότι ο γενικός δείκτης προσωπικής επίτευξης είναι χαμηλότερος στους εκπαιδευτικούς γενικής αγωγής από τους εκπαιδευτικούς ειδικής αγωγής.

Οι διαφορές φύλου, ανεξάρτητα από το είδος του σχολείου - τάξη, που βρέθηκαν στην έρευνά μας υπέρ των αντρών σε ότι αφορά στα αρνητικά αισθήματα αυτών για τους μαθητές τους (αποπροσωποποίηση), εμφανίζονται, όχι όμως συστηματικά και σε ορισμένες ξένες έρευνες (Byrne, 1991· Maslach & Jackson, 1985· Anderson & Iwanicki, 1984· Schwab et al 1986). Το φαινόμενο αυτό μπορεί να είναι απόρροια αφενός, του ρόλου των δύο

φύλων, της διαφορετικής ιδιοσηχρασίας και των στερεοτυπικών αντιλήψεων και αφετέρου, των ιδιαίτερων καθηκόντων που αναλαμβάνουν τα δύο φύλα στο χώρο εργασίας τους (π.χ. διευθυντική θέση).

Τέλος, οι διαφορές του είδους του σχολείου που εργάζονται οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας που βρέθηκαν στην συναισθηματική εξάντληση και αποπροσωποποίηση, είναι υπέρ των εκπαιδευτικών της γενικής αγωγής. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι εκπαιδευτικοί που επιλέγουν να εργαστούν σε ειδικά σχολεία - τάξεις έχουν καλύτερη επίγνωση του έργου που θα επιτελέσουν καθώς και των αποδεκτών της εργασίας τους, δηλαδή, μαθητές με ιδιαίτερες ανάγκες και δυνατότητες. Επομένως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι εκπαιδευτικοί των ειδικών σχολείων επιλέγουν πιο συνειδητά και ώριμα σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους που εργάζονται σε σχολεία γενικής αγωγής, και έχουν καλύτερη επίγνωση του είδους του έργου που θα επιτελέσουν, με αποτέλεσμα να έχουν και μικρότερες πιθανότητες να εμφανίσουν συναισθηματική εξάντληση από την εργασία τους και αρνητικά - κινικά αισθήματα για τους μαθητές τους, (αποπροσωποποίηση), δηλαδή επαγγελματική εξουθένωση. Ωστόσο, ξένες έρευνες σχετικές με την επαγγελματική εξουθένωση εκπαιδευτικών που εργάζονται τόσο σε ειδικά σχολεία, όσο και σε σχολεία γενικής αγωγής, έδειξαν ότι η συνεχής επαφή με ειδικά παιδιά, προκαλεί περισσότερη κόπωση και εξουθένωση απ' ότι η επαφή με τα φυσιολογικά παιδιά. (Beck & Gargiulo, 1983). Άλλες έρευνες δεν αναφέρουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες των εκπαιδευτικών (Olson & Matuskey, 1982).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, M.B. & Iwanicki, E.F. (1984). "Teacher motivation and its relationship to burnout". *Educational Administration Quarterly*, 20, 109-132.
- Beck, C.L. & Gargiulo R.M. (1983). "Burnout in teachers of retarded and nonretarded children". *Journal of Educational Research*, 76, 169-173.
- Belcastro, P.A., Gold, R.S. & Hays, L.C. (1983). "Maslach Burnout Inventory: Factor structures for samples of teachers". *Psychological Reports*, 53, 364-366.
- Byrne, M. (1991). "Burnout: investigating the impact of background variables for elementary, intermediate, secondary and university educators". *Teaching and Teacher Education*, 7, 197-209.
- Byrne, M. (1993). "Testing for factorial validity and invariance across elementary, intermediate and secondary teachers". *Journal of Occupational Psychology*, 66, 197-212.
- Byrne, B.M. (1994a). "Testing the factorial validity, replication, and invariance of a measuring instrument: a paradigmatic application based on the Maslach Burnout Inventory". *Multivariate Behavioral research*, 29, 289-311.

- Byrne, B.M. (1994b). "Burnout: testing the validity, replication, and invariance of casual structure across elementary, intermediate, and secondary teachers". *American Educational Research Journal*, 31, 645-673.
- Cooper, C.L. & Marshall, J. (1976). "Occupational sources of stress: A review of the literature relating to coronary heart disease and mental ill health". *Journal of Occupational Psychology*, 49, 11-28.
- Cooper, C.L. (1980). "Work stress in white - and blue - collar jobs". *Bulletin of the British Psychological Society*, 33, 49-51.
- Cox, T., Mackay, C.J., Cox, S., Watts, C. & Brockley, T. (1978). "Stress and well being in school teachers". *Paper presented to the Ergonomics Society Conference "Psychological response to occupational stress", University of Nottingham, September.*
- Farber, B.A. (1983). "A critical perspective on burnout". In B.A. Farber (Ed.), *Stress and burnout in the human service professions* (pp. 1-20). New York: Pergamon Press.
- Farber, B.A. (2000). Introduction: "Understanding and Treating Burnout in a Changing Culture". *Journal of Clinical Psychology*, 56 (5), 589-593.
- Farber, B.A. (2000). "Treatment Strategies for Different Types of Teacher Burnout". *Journal of Clinical Psychology*, 56 (5), 675-689.
- Freudenberger, H.J. (1974). "Staff burn-out". *Journal of Social Issues*, 30, 159-165.
- Friedman, I.A. (2000). "Burnout in Teachers: Shattered Dreams of Impeccable Professional Performance". *Journal of Clinical Psychology*, 56 (5), 595-605.
- Gold, Y. (1984). "The factorial validity of the Maslach Burnout Inventory in a sample of California elementary and junior high school classroom teachers". *Educational and Psychological Measurement*, 44, 1009-1016.
- Iwanicki, E.F. & Schwab, R.L. (1981). "A cross validation study of the Maslach Burnout Inventory". *Educational and Psychological Measurement*, 41, 1167-1174.
- Iwanicki, E.F. (1983). "Toward understanding and alleviating teacher burnout". *Theory into Practice*, 12, 27-32.
- Jackson, S.E., Schwab, R.L. & Schuler, R.S. (1986). "Toward an understanding of the burnout phenomenon". *Journal of Applied Psychology*, 71, 630-640.
- Κάντας, Α. (1996). "Το σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης στους εκπαιδευτικούς και στους εργαζόμενους στα επαγγέλματα υγείας και πρόνοιας". *Ψυχολογία*, 3,(2), 71-85.
- Kremer - Hayon, L. & Kurtz, H. (1985). "The relation of personal and environmental variables to teacher burnout". *Teaching and Teacher Education*, 1, 3, 243-249.
- Kyriacou, C. & Sutcliffe, J. (1978). "Teacher stress: Prevalence, sources and symptoms". *British Journal of Educational Psychology*, 48, 159-167.
- Kyriacou, C. (1980). "Stress, health and schoolteachers: A comparison with other professions". *Cambridge Journal of Education*, 10, 3, 154-159.
- Maslach, C. & Jackson S.E. (1981). "The measurement of experienced burnout". *Journal of Occupational Behaviour*, 2, 99-113.
- Maslach, C. & Jackson, S. (1981). *The Maslach burnout inventory*. Palo Alto, CA, Consulting Psychologists Press, Inc.
- Maslach, C. & Jackson, S.E. (1985). "The role of sex and family variables in burnout". *Sex Roles*, 12, 837-851.
- Maslach, C. & Jackson, S.E. (1986). *Maslach burnout inventory manual* (2nd edition). Palo

- Alto: Consulting Psychologists Press.
- Maslach, C. & Schaufeli, W.B. (1993). "Historical and conceptual development of burnout". In W.B. Schaufeli, C. Maslach & T. Marek (Eds.), *professional burnout: Recent developments in theory and research*. Washington: Taylor and Francis.
- Olson, J. & Matuskey, P.V. (1982). "Causes of burnout in SLD teachers". *Journal of Learning Disabilities*, 15, 97-99.
- Phillips, B.N. & Lee, M. (1980). "The changing role of the American teacher: Carrier and future sources of stress", in: C.L. Cooper & J. Marshall (Eds). *White collars and professional stress*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Pratt, J.W. (1976). *Perceived stress among teachers: An examination of some individual and environmental factors and their relationship to reported stress*. Unpublished MA thesis, University of Sheffield.
- Schwab, R.L. & Iwanicki, E.F. (1982). "Who are our burned out teachers?" *Educational Research Quarterly*, 7, 5-16.
- Schwab, R.L., Jackson, S.E. & Schuler, R.S. (1986). "Educator burnout: Sources and consequences". *Educational Research Quarterly*, 10, 14-30.
- Susan, A.C. (1992). "Stress and Burnout in teachers". *European Journal of Teacher Education*, 15(3), 197-209.
- Trendall, C. (1989). "Stress in teaching and teacher effectiveness: A study of teachers across mainstream and special education". *Educational research*, 31, 1, 52-58, February.